

KORDUVVANGISTATUD NOORTE TAASÜHISKONNASTAMINE JA SELLE PROBLEEMID ÜLE ELUKAARE

KERTU KÜLAOTS

Võtmesõnad: vangistus, noored, retsidiivsus, rehabiliteerivad tegevused

DOI:

Ülevaade. Artiklis antakse ülevaade, millised on korduvalt vangis olnud noorte elukaarel ja nende taasühiskonnastamisel tekkinud probleemid. Keskne probleem on sellel lähenemisel korduvrikkumised – millised on võimalused seda ennetada, millise hinnangu annavad noored teenustele ja kuidas nad hindavad oma võimalusi pääseda uuesti vanglast. Artikli teoreetilises osas käsitletakse kuritegevust läbi sotsiaalse kontrolli ja käitumise. Oluline on võtta arvesse noore elukaart ja selle muutusi ja isiklike tõlgendusi; rolle, mida noor kogeb; seda, kuidas on noorte õigusrikkumistele reageeritud ning milliseid tähendusi noored nendele sekkumistele on omistanud. Artikkel põhineb Kertu Külaotsa 2023. a kaitstud magistritöö „Korduvvangistatud noorte taasühiskonnastamine ja selle probleemid üle elukaare“ raames tehtud uuringul (Külaots, 2023).

RESOCIALIZATION OF RE-IMPRISONED YOUNG PEOPLE AND ITS PROBLEMS THROUGHOUT THEIR LIFE COURSE

KERTU KÜLAOTS

Keywords: youth crime, recidivism, resocialising, reentering prison

Overview. The aim of the article is to analyze the life course of young people who have been repeatedly imprisoned. The article looks at the resocialization activities of these young people, the extent to which they have participated in (both outside the prison and in prison) and focuses on their own assessment of both services and offenses. Central to this approach is recidivism – which are the keys to prevent and evaluate services for young people and how they evaluate their chances of getting out of prison. The survey also seeks to answer the question of young people’s needs and preferences, including when contacting them. The theoretical part of the master’s thesis deals with crime through interpreting social control and behavior, one can look at the young person’s surroundings, which affect him or her on an individual level or due to the environment. An important part is to consider the young person’s life course and its changes, as well as personal interpretations, the roles that the young person experiences and what kind of interventions juveniles have had and what their experiences with those activities are. A qualitative study was then conducted, in which 10 in-depth interviews were conducted with 18–21-year-olds re-imprisoned youngsters. The structure of the interviews focused on young people’s careers, coping, support network and services. During the conversations, the young people were able to evaluate the above areas and express their thoughts on possible changes. The present article analyzes their own experiences on the journey to prison.

SISSEJUHATUS

Noorte kõrge retsidiivsuse vähendamine on üks kriminaalpoliitika eesmärged ning nende saavutamiseks on riik astunud samme, et luua noore jaoks üha laiemat tugivõrgustikku. Täiskasvanute ning noorte vajadused on erinevad, nagu ka nende toimetulekuoskused. Lisaks on töös noortega oluline märgata valdkondi ja elusündmusi, mis on noored jätnud jätkuvalt õigussüsteemi vaatevälja. Seetõttu on teenuste ja poliitika kujundamisel vaja analüüsida noore vaadet enda elukäigule ja kogemustele.

Keskne probleem on sellel lähenemisel korduvrikkumised – millised on võimalused seda ennetada, millise hinnangu annavad noored teenustele ja kuidas nad hindavad oma võimalusi pääseda uuesti vanglasse sattumast. Uuringus otsitakse ka vastust küsimusele, milline on noorte nägemus abi saamisest ja tulevikust. Valimi elukaare ja hälbiva käitumise võimalikuks seletamiseks analüüsiti teoreetilist kirjandust ja võrreldi tulemusi olemasolevate sarnaste uuringutega.

Uuringu eesmärk on analüüsida korduvalt vangis olnud noorte elukäiku, mille väljaselgitamiseks tehti süvaintervjusid noortega, kes on korduvalt viibinud kriminaalhooldusel või vanglas. Sellisel viisil on võimalik hinnata nende endi kogemust ja mõista, mis nende arvates on siiani osutunud õigusrikkumisest hoidumise teel oluliseks, ning kõrvutada seda teoreetilise vaatega. Kvalitatiivne uurimistöö järgib interpretivistlikku traditsiooni, millest tuleneb eesmärk kirjeldada ja seletada sotsiaalset tegelikkust inimeste individuaalsete tõlgenduste kaudu, mida inimesed tegelikkuse eri aspektidele omistavad. Tegelikust püütakse mõista ning selle eelduseks on uuritava nähtuse olemuseni jõudmine, selle nähtuse varjatud külgede avastamine, nende nähtavaks tegemine ja avalikkuse ette toomine ehk varjatud tegelikkuse ilmutamine nähtaval kujul (Aljas, 2016).

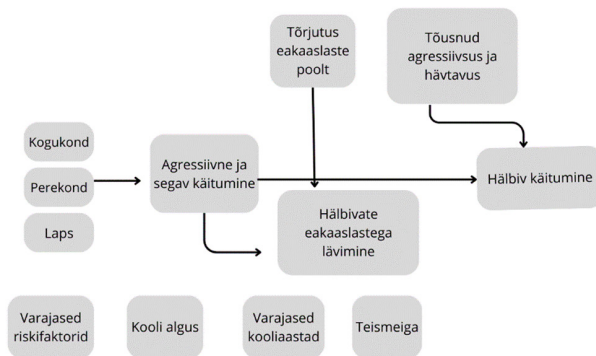
1. TEOREETILINE RAAMISTIK

Korduvalt vangistuses viibinud noorte teekond elukaarel ei pruugi tingimata erineda tavalisest noorest – tal on perekond, kogukond ja sõbrad, ta käib ka koolis. Küll aga satuvad nende noorte ellu mingil hetkel ametnikud, kohustused, piirangud ja karistused. Pealiskaudselt on võimalik kuritegelikule teele sattunud noorte elude kohta teha kiireid järeldusi – halb lastetuba, alkohol ja narkootikumid jne, kuid tegelikult võivad alata probleemid juba lapsepõlvest. Rääkimata sellest, et neid peresid ja noori on keeruline aidata, sekkutakse tegelikult alles siis, kui nooruk on tõsiselt hädas. Siis saavad tema elu osaks vähemal või suuremal määral kooli direktor, politsei, kriminaalhooldus

ja vangla. Siinkohal ei ole noore arusaam täielik sellest, mis temaga toimub ja miks need inimesed või asutused tema ellu sekkuvad. Siiski on teoreetiliselt võimalik seletada, mis sellisel elukaarel toimub, kelle mõjul ning millise tähenduse noor sellele kõigele annab.

Teoreetilises osas käsitleti perekonna mõju, keskkonna mõju, noorte individuaalseid omadusi, tõrjutust ja eakaaslaste mõju. Need teemad on teaduskirjanduses levinuimad käsitlused, mis puudutavad noorte hälbiva käitumise arenemist elukaarel.

Varases lapseas on kõige olulisemad individuaalsed riskifaktorid (nt sünnitraumad, hüperaktiivsus, temperamendiprobleemid) ja perekondlikud tegurid (vanemate antisotsiaalne või kriminaalne käitumine, sõltuvused ja halvad vanemlikud või kasvatusoskused). Lapse kasvades suureneb ka tema seotus ühiskonnaga, millega kaasnevad uued riskid (kuritegevus, vaesuse kogemine jne), mis on seotud eakaaslaste mõju, kooli ning keskkonnaga ning mis hakkavad mängima suuremat rolli kuritegeliku käitumise kujunemisel (Wasserman *et al.*, 2003). Alltoodud joonisel ei tooda välja, et eakaaslaste mõju on suurim riskitegur, kuid võtab lihtsamalt kokku suurimad komponendid kriminaalse käitumise kujunemisel. Juhul kui laps on koolimineku ajaks avaldanud agressiivset käitumist, siis võib ta olla täiskasvanute ja eakaaslaste poolt sotsiaalselt tõrjutud. Sellele võib järgneda toe ja heakskiidu otsimine juba hälbiva käitumise omandanud eakaaslaste seast. Seejärel suureneb vaenulikkus ja agressiivne käitumine. Sellest tulenevalt vaadeldakse tõrjutust ja kuritegelikke eakaaslasi pigem teisest faktoritena – selle mõju suureneb vanemaks saades (Loeber & Farrington, 2001).

Joonis 1. Varane areng õigusrikkumiste teekonnal ja eakaaslaste mõju (Wasserman *et al.*, 2003).

Allikas: J.D Cole and S. Miller Johnson. 2001. Peer factors and interventions. Rmt: R. Loeber and D. Farrington, toim-d Serious and Violent Juvenile Offenders: RiskFactors and Successful Interventions. Thousand Oaks, CA : Sage Publications, Inc., pp. 191–209.

1.1 Meetodite kirjeldus

Kvalitatiivse meetodiga on võimalik analüüsida teoreetilist osa vastavalt intervjuudest selgunud indikaatoritele. Seetõttu on materjali valik toimunud vastavalt uuringu käigus saadud stiimulitele ja reaktsioonidele, mis ei ole standardiseeritud (Lagerspetz, 2017).

Uuringus tehti poolstruktureeritud eluloolised süvaintervjuud noortega (N = 10), analüüsides andmeid kvalitatiivsete meetoditega. Intervjuukava sisaldas nelja alateemat: tänane toimetulek, elutee, tugivõrgustik, teenused, kusjuures igas neist olid alateemad, et selgitada välja noore individuaalsed õnnestumised, probleemid ja mõtted. Tegu on kvootvalimiga, mil valim moodustatakse mitmekordselt vangis olnud noortest, kes on 18–21-aastased ning meessoost (kuna üldkogumis domineerivad mehed).

Peamised uurimisküsimused magistritöös olid: Milliseid teenuseid/seksumist on noored saanud peale esimest õigusrikkumist? Millised on nende jaoks olnud peamised mõjutajad õigusrikkumiseni jõudmisel? Milliseid valdkondi noored väärtustavad nii enne kui peale vangistust? Millised on olnud nende kogemused erinevate spetsialistide/teenustega, kuidas nendesse suhtuvad?

2. RISKITEGURITE JAGUNEMINE

Perekonna mõju

Perekonna elukoht on üks tegur, mis võib determineerida nii pere sisekliima kui ka laiema keskkonnamõju leibkonnas kasvavatele lastele. Elukohajärgne liikuvus ja ka kogukonna ebasoodne olukord on seotud negatiivsete tagajärgedega nii noorukitele üldiselt kui ka alaealistele õigusrikkujatele (Wolff *et al.*, 2017). Seetõttu tasub pöörata tähelepanu noore elukohavahetustele, kogukonna toele ja majanduslikule olukorrale.

Perekonna sotsiaalses kontrollis eristatakse kahte komponenti: kaudne ja otsene kontroll. Kaudne kontroll avaldub noore inimese ja tema vanemate suhete kvaliteedis. Mida tugevamad on sidemed vanematega, seda rohkem võtab laps omaks nende norme ja väärtusi (Markina ja Šahverdov-Žarkovski, 2007). Need normid ja väärtused hoiavad alaealist õigusrikkumisi toime panemast isegi siis, kui vanemad on kaugel ega kontrolli lapse käitumist otseselt. Teine komponent – otsene kontroll – on vanema-poolne lapse käitumise jälgimine ja järelevalve lapse üle (Markina ja Šahverdov-Žarkovski, 2007). Head peresuhted on toeks muuhulgas ka sõltuvusest hoidumiseks peale vanglast vabanemist, sest käimasolevad konfliktid võivad mõjutada ainete tarvitamise jätkamist, sest jätkuvad halvad suhted suurendavad ohtu jätkata kriminaalset

käitumist. Siiski on siinkohal oluline arvestada noorte isiklike sammudega vangistuses olles, et perekonna positiivne mõju saaks suureneda (Mowen & Boman, 2018).

Keskkonna mõju

Noore jaoks on jätkuvalt oluline ka keskkond. Ei saaks väita, et keegi on sündinud kurjategijaks, samamoodi nagu ei saa öelda kindlat kuritegevuse põhjust. See on kompleksne fenomen, mis muutub kultuuride lõikes ja ajaperiooditi. Niisamuti on riikidevahelised õiguslikud regulatsioonid erinevad – mõnes riigis on teatud teod kriminaliseeritud, mõnes mitte (University of Glasgow, 2006).

Robert K. Mertoni pingeteooria kohaselt satub inimene kuritegelikule teele, kui tal ei ole enam alles õiguskuulekaid vahendeid ja võimalusi, et järgida ühiskonna norme ja eesmärgi, sest tulemuse ja eesmärgi vahel on konflikt. Merton on välja toonud viis võimalust, kuidas inimesed tavaliselt ühiskonnas kohanevad. Üks nendest on inimeste püüdlused majandusliku heaoluni, kasutades selleks sotsiaalselt mitteaktsepteeritavaid vahendeid, näiteks narkootikumide vahendamine või varastamine (Thompson, 2017). Siin mängib rolli ka kogukonna nõrk sotsiaalne kontroll ning kui hälbivat või kriminaalset käitumist ei märgata ja sellest ei teavitata, seab see noored suuremasse riski panna toime vägivaldseid kuritegusid. Samuti on välja toodud, et raskeid õigusrikkumisi toime pannud noortel on palju kaasuvaid käitumuslikke ja psühholoogilisi nähtusi: probleemid lapsepõlves, sealhulgas agressiivsus, riskivalmidus, hüperaktiivsus, impulsiivsus, madal intelligentsus ja kehvad tulemused koolis. Neist tugevaim ennustaja on noore agressiivsus (Loeber *et al.*, 2003). Eesti kontekstis on alaealiste seas levinuim vägivald kuritegu kehaline väärkohtlemine. Vägivald kasutavate alaealiste seas on märgata korduvrikkujaid veidi enam kui kümnendikul juhtudel (Justiitsministeerium, 2019).

Noore individuaalsed omadused

Noorte kuritegevust mõjutavaid tegureid hõlmavad elukäiku alates sünnist – selle alusel püütakse ette näha riskitegureid, mille tõttu noor pöördub mitteõiguskuulekale teele. Alaealiste hälbiva käitumise arengut mõjutavad mitmed individuaalsed, perekonna, eakaaslaste, kooli ja naabruskonnaga seotud tegurid. Suure tõenäosusega on lapse varajases elustaadiumis tähtsamad individuaalsed ja perekondlikud riskitegurid. Hilisemas eas muutub oluliseks eakaaslaste, kooli ja kogukonna mõju (Edovald, 2005).

Sageli on noorte kuritegevusriski puhul eristatud perekondlikke ja individuaalseid riskitegureid. Perekondlikud tegurid hõlmavad tihti lapse vahetut keskkonda ja võivad

ilmneda nii otsemalt kui kaudsemalt (nt vanemate haridustaseme, majandusliku olukorra jm demograafiliste näitajate mõjul). Individuaalseid riskitegureid defineeritakse kui indiviidi füüsilisi, emotsionaalseid, kognitiivseid ja sotsiaalseid omadusi teatud ajahetkel, mis võivad olla geneetiliste ja keskkondlike tegurite tulem (Edovald, 2005). Gottfredson ja Hirschi (1991) teooria kohaselt on enesekontroll olulisimaks karakteristikuks, mis määrab inimese käitumist. Hälbiv käitumine esineb eeskätt indiviididel, kelle enesekontrolli tase on madal. Gottfredsoni ja Hirschi teooria kohaselt võib rääkida enesekontrolli kuuest elemendist: impulsiivsus, lihtsad ülesanded, riskihuvi, füüsilised huvid, kiire ärritumine, enesekeskus. Lisaks on sotsiaalse kontrolli teooria juures oluline ka inimese tutvusringkond, kus toimub osaline väärtuste ja kuritegevuse määratluse kohandamine enda jaoks ning enesekontroll ja individuaalsus jäävad tahaplaanile. Seda eriti siis, kui tegu on kuritegeliku võrgustikuga (Conner *et al.*, 2009).

Vanusepõhine identiteet põhineb sotsiaalsel võrdlustel ja enesetunnetustel, näiteks kui vanana noored end samas kronoloogilises vanuses eakaaslastega võrreldes tajuvad ja kas nad samastuvad teatud vanuserühmaga. Need noored on sageli sunnitud täitma täiskasvanutega sarnaseid rolle ja kohustusi, ilma et neil oleks võimeid tulla toime oma uutest rollidest tulenevate emotsionaalsete ja füüsiliste nõudmistega, mille tulemuseks on nii kuritegevus kui ka ebakohane käitumine. Sellel perioodil on sotsiaalne tugi ja sotsiaalsed psühholoogilised ressursid olulisemad kui kunagi varem, et hõlbustada üleminekut noorest täiskasvanuks, mis võib kesta kuni 30-ndate eluaastateni. Kohanemisvõimetu käitumisega noorte puhul on leitud, et pere majanduslik ja emotsionaalne kontekst on noore täiskasvanueas identiteedi kujunemisel oluline (Benson *et al.*, 2011).

Taasühiskonnastamise vaatest on noore isiklik areng vangistuse jooksul oluline komponent, eriti mis puudutab täiskasvanuks saamist, sellele omaste oskuste õppimist ja psühholoogilist valmisolekut. Karistuspoliitikas võetakse harva arvesse noorte psühhosotsiaalseid vajadusi, selle asemel keskendutakse heidutamisele ning haridus- ja tööelu hõlbustamisele. Sealjuures on fookus sellel, et noored rohkem kuritegusid toime ei paneks, aga mitte sellel, et arendada nende individuaalseid oskuseid, et täiskasvanu rolliga edukalt toime tulla. Näiteks ei pruugi tööle aitamine korduvkuritegevust vähendada, sest noor ei oska suhelda või oma sissetulekuid mõistlikult jagada või tal puudub enesekontroll, mille tõttu ei teki prosotsiaalseid suhteid eakaaslastega (Steinberg *et al.*, 2004).

Tõrjutus ja eakaaslaste mõju

J. Braithwaite'i teooria kuriteost, häbist ja taasühiskonnastamisest selgitab, kuidas mõjub indiviidile äratõukamine, häbistamine jm, eriti peale õigusrikkumist endise elu juurde naastes (Braithwaite, 1989). Reintegratiivse häbistamise teooria kohaselt on stigmatiseerimise tagajärjeks kuritegelikesse subkultuuridesse kuulumine. Subkultuurid toetavad ühiskonnast väljaheidatud õigusrikkujat võimalusega nn oma tagasi-lükkajad tagasi lükata, säilitades seeläbi teatud vormis eneseaustuse. Jõugu-uurijate sõnul hoiavad sellised ohus olevad alaealised suurema tõenäosusega jõukude poole, et leida omaksvõttu, stabiilsust, sõprust ja identiteeditunnet. Kriminaalne subkultuur on peamine mehhanism, mis aitab kaasa hälbivale mõtteviisile: teavet, kuidas õigusrikkumist toime panna, toetust selle toimepanekuks, kriminaalseid eeskujusid ja gruppe (Braithwaite, 1989).

Häired pereliikmete suhetes ja ebaefektiivne kasvatus viivad tavaliselt selleni, et lapsel kujuneb välja madal enesehinnang. Murdeas ilmnevad koolis kahesugused raskused: tõrjutus klassikaaslaste poolt ja madal õpiedu. Ebaõnnestumised koolis suurendavad veelgi riski depressiooni tekkeks, mis võib anda tõuke liitumiseks kuritegeliku kambaga. Murdeea põhiülesannete hulka kuulub ka eakaaslaste tunnustuse saavutamine ning kui seda klassikaaslastelt ei õnnestu leida, siis otsitakse seda mujalt. Probleemse käitumise väljakujunemise viimasele astmele jõutakse tavaliselt noorukieas, kus peamiselt hälbiva grupi mõju tõttu võib noorukitel ilmnedu kuritegelik käitumine. Kui laps jääb koolist kõrvale, õpib ta toime tulema seadustest mööda minnes, sest kohustusliku hariduse puudumine takistab legaalse tee valimist. Alaealised, kes kasvavad üles vanemate vähese osalusega või üldse ilma selleta (puuduvad vanemad, üksikvanemad või mõlemad vanemad ei tööta), on riskirühmas (Cooper, 2008). Mõjutegurid, mida on hinnatud positiivse aspektina, et mitte sattuda kuritegelikku rühma, on positiivsed peresuhted, kõrged eesmärgid, koolikohustuse täitmine, konfliktilahendusoskus, kõrge turvatunne, peresisene usaldus ja piirid, eakaaslaste positiivne mõju, huvitegevuse olemasolu, hea enesekontroll (Cooper, 2008).

Suurem osa noortejõukusid käsitlevaid uuringuid on traditsiooniliselt põhinenud sotsioloogilistel, etnograafilistel ja psühholoogilistel meetoditel. Suurem osa uuringutest keskendub sellele, kuidas sotsiaalmajanduslikud ja keskkonnategurid noortejõukude edendamisel töötavad. Jõukusid leidub linna- ja eeslinna piirkondades või maapiirkondades, kus rahulolematud noored või sisserändajad kogevad vaesust, viletsat kooli ja tööpuudust, sealhulgas perekondlikke ja individuaalseid probleeme, võõrandumist paljudest ühiskonna institutsioonidest. Enamikul lastel on olemas kindel rühm sõpru, kellega vaba aega veedetakse. Vaesus, ebastabiilne perekonna toetus ja kasinad harridusvõimalused on osa faktoritest, mis motiveerivad lapsi osalema gängikultuuris.

Mida kauem laps selle tegevuses osaleb, seda suurem tõenäosus on toime panna kuritegu. Noored käsitlevad gängi kui oma surrogaatperekonda, sest seal neid tunustatakse, armastatakse ning ollakse lojaalsed ehk esile kerkivad tegurid, mida perekond pole pakkunud. Eakaaslaste autoriteet saab vanemate ees domineerivaks, eriti kui tegu on antisotsiaalse subkultuuriga (Gottfredson *et al.*, 1991). Mikrotasandil on stigmatiseerimisel kõige suurem mõju indiviidile, kellel on vähe sotsiaalseid sidemeid tavapärase ühiskonnaga – eriti noorte, vallaliste ja töötute meeste puhul. Neil puuduvad iseseisvad oskused, et stigmaga toime tulla ning see ei soodusta taasintegreerumist ning nendel indiviididel on sotsiaalsed sidemed veelgi nõrgenenud. Kui inimesel on tugevad sotsiaalsed sidemed, siis annab see indiviidile ka tähenduse, mis annab õigusrikkujale omakorda tuge ja andestuse, mida ta vajab kogukonda integreerumiseks (Braithwaite, 1989).

3. ARUTELU

Millest algab noorte taasühiskonnastamine, kui nad on olnud õigusrikkumise teel juba mitmendat korda? Siin on kaks vaadet – tegeleda õigusrikkumisteni viinud probleemidega või suunata fookus lisaks ka nende tegevuste sisule ja tähendusele, millest noor ka ise aru saab ning oskab hinnata enda edasiminekut.

Mitmetes uuringutes välja toodud noori mõjutavad teemad kordusid sarnases vaates ka intervjueeritavate seas. Nad omistasid nendele aspektidele oma kogemuse põhjal isikliku tähenduse.

Esiteks tuleks mõelda õigusrikkujate vanusele ja soolisele jagunemisele. Valdav enamus justiitsüsteemi sattunud noortest on mehed, mida näitab ka Eesti statistika. Lisaks on võimalik välja tuua, et noored, kes on jõudnud alaealiste kohtusse enne 13. eluaastat, on suurem tõenäosus kujuneda kroonilisteks kurjategijateks (Loeber *et al.*, 2003). Lastel, kellel avaldub kuritegelik käitumine või tõsine hälbiv käitumine enne 12. eluaastat, on 2–3 korda kõrgem risk panna enne täisealiseks saamist toime väga tõsine kuritegu (Howell *et al.*, 1995). Selle uuringu raames on kuritegevuse mustrit raske hinnata, aga valimisse kuulunud noored on õigussüsteemis olnud teismeeast saadik ning korduvad sekkumised, kriminaalhooldus või ka korduv vanglas viibimine ei ole noorte käekäiku muutnud. See peab paika ka teoreetilises võtmes. Täna on noored täiskasvanueas, mis viitab, et kuritegelik karjäär on kestav. Justiitsministeeriumi analüüs on viidanud spetsialistide arvamusele, kus toodi välja peamised õigusrikkumise põhjused: põnevuse otsimine ja igavus, vanemate kõrged nõudmised, keeruline perekondlik taust, soov olla eakaaslaste poolt aktsepteeritud, psühika ja

käitumishäired (sh ka diagnoosimata), ealised iseärasused (teismeiga, karistamatuse tunne), millest osa peegelduvad ka järgnevas arutelus (Markina ja Šahverdov-Žarkovski, 2007).

Intervjuude põhjal on võimalik välja tuua, et varajased probleemid perekonnas, koolis ning õigusrikkujatest sõbrad kuulusid nende ellu, lisaks probleemid töö leidmisega. Teenuste vaatest jäid sekkumised minimaalseks ning neid saab esile tuua alles peale esimest õigusrikkumist.

Perekonnast rääkides sai noorte hinnangul domineerivaks vanemate vähene sekkumine, hoolivus ja oskamatus õigusrikkumiste teekonnal nende probleemidega toime tulla. Vanemlik järelevalve ja kvaliteetsed perekonnasuhted on olulised tegurid, et hoida alaealist kuritegusid toime panemast (Markina ja Šahverdov-Žarkovski, 2007). Intervjueeritavad suunati peale karistuse saamist pereteraapiasse, mille osas olid noored kahetiste tunnetega – seda nähti kas hea võimalusena perega suhelda või pigem pealesurutud formaadina, millest perekond huvi ei tundnud. Enne karistuse saamist ei olnud noorte arvates nende peredes sekkumisi toimunud – seda ei kohalikul omavalitsuselt, koolilt ega ka kogukonnalt. Vanematel on lapse käitumisele teatud ootused, kuid see ei tähenda, et lapse käitumine ei ole õige. Väär on laste vangistamist pidada nende abistamise võimaluseks, nt kui laps on olnud vägivaldne või tarbinud narkootikume ja kuriteos süüdi mõistetud (Piho, 2020).

Intervjueeritavad tõid välja, et vanemad hoidsid nende probleemidest eemale, eemaldusid erikoolis või vanglas viibides nende eludest ning sageli muutus vangistuses olles suhtlus harvemaks. Noortele tundub, et vanematele on vangistusest jäänud arusaam, et nende lapsed on sinna saadetud ning nende käed sellesse sekkumiseks jäävad lühikeseks. Tegelikult on pere roll vangistuse jooksul väga oluline. Vanemate rolli või sellega seotud probleeme tuleb lapse ja nende vanemate elus tähtsustada ja püüda lahendada kogu teekonna vältel, mida saadab vangla, erikool või kriminaalhooldus. See eeldab tööd nii perekonna kui lapsega. Samas ei saa tähelepanuta jätta ka neid lapsi, kellel vanematega side puudub, kuid mis ei tähenda seda, et ta ei vajaks tuge selle teemaga toimetulekul. Ei saa unustada, et nendest keeruliste peresuhetega lastest saavad ise lõpuks lapsevanemad ning nende mälestuste ja traumadega on tarvis tegeleda. Eestis on selleks hetkel MDFT ja muud sarnased teraapiad, mis hõlmavad tööd perekonnaga, kuid mis ei ole hetkel kõigile kättesaadavad tulenevalt spetsialistide vähesusest, koolituste puudusest jne.

Veel on oluline perekonna struktuur, sest alaealised, kes kasvavad üles ilma vanemate, nende vähese osalusega või sootuks ilma selleta (puuduvad vanemad, üksikvanemad või mõlemad vanemad ei tööta), on riskirühmas. Siinkohal on positiivsete mõjuritena

välja toodud head peresuhted, kõrged eesmärgid, koolikohustuse täitmine, konfliktilahendusoskus, kõrge turvatunne, peresisene usaldus ja piirid, positiivne eakaaslaste mõju, huvitegevuse olemasolu, hea enesekontroll (Cooper, 2008). Intervjueeritavad kasvasid just sellistes perekonnastruktuurides, kus vanemlik osalus oli madal või puudu. Häid aspekte on siinjuures vähe – välja oleks võimalik tuua koolis käimine ja huvi spordi vastu, aga need jäid samuti lõpuks tahaplaanile, niisamuti ka vanemad. Eelnevalt on välja toodud, et üks viis on aidata vanematel vanemlike oskusi arendada, et nad mõistaksid lapse käitumist ja oleks teadlikumad lapsevanemad, teisalt on koostöös spetsialistidega vaja teha terviklikku tööd perekonnaga juba esimeste probleemide ilmnenemisest. Näiteks saab kohalik omavalitsus toetada perekonda olukordades, kus valitseb majanduslik kitsikus, elamistingimused on kehvemapoolsed jne. Lisaks peaks lapsele toeks olema kool ja selle spetsialistid, kes omakorda võivad märgatud probleemidest anda teada muudele institutsioonidele. Oluline on siinjuures, et ka väiksemad probleemid nii perekonnas kui koolis ei jääks tähelepanuta ning kaasataks kohe tugiteenused, et lapse elu kulgeks turvalisemalt. Osaliselt võib märkamisel tähtsustada kogukonda, kellel on samuti oluline roll teiste raskuste märkamisel. Intervjueeritavate näitel puudus igasugune tähelepanu nende varajastele probleemidele.

Tähtis on välja tuua, et noore ja tema perekonna seotus ühiskonnaga on oluline, sest mida aeg edasi, kaasnevad üha uued riskid, nt kuritegevus, vaesus jne, millele lisandub ka eakaaslaste mõju, kool ja keskkond, mis omakorda mängivad rolli kuritegeliku käitumise kujunemisel (Wasserman *et al.*, 2003). Teisedki autorid on rõhutanud perekonna ja individuaalsete riskitegurite olulisust lapseas, hilisema teismee tegurite ees, kus oluliseks saavad eakaaslased, kool ja kogukonna mõju (Edovald, 2005). Nende noorte puhul ei saa välja tuua, et side ühiskonna ja kogukonnaga oleks olnud positiivses vaates. Noor oli suuresti käitumisest tulenevate probleemidega üksinda juba lapsepõlves, aga eriti süvenes see peale õigusrikkumiste toimepanekut. Neid tegureid, miks noor on kaotanud positiivse seose ühiskonnaga, on raske tagasi keerata. Igakülgne sekkumine võimalikult vara on tähtis, eriti noore ja tema perekonna tasandil, mida intervjueeritud noored ei kogenud. Samas peab ka juba vangistuse ajal toetama kõiki neid üksikuid häid sidemeid – koolis käimine, elukoht jne, et taas integreeruda. Võib-olla on üheks võimaluseks ka noorsootöö mudelite rakendamine, et kogukonna ja ühiskonnaga sidet luua, mida hetkel kinniste asutuste tasandil ei tehta, kuid mis toetab positiivsete suhete loomist, hobide ja enda heade külgede arendamist. See võiks olla üks võimalus noore silmaringi avardamiseks ja positiivsete sidemete tugevdamiseks ühiskondlikul tasandil.

Perekond ja selle loodud keskkond lapsepõlves olid intervjueeritavate jaoks tajutavad. Head mälestused kadusid negatiivsete kogemuste varju. Üheks põhjuseks on see, et noored on sunnitud sageli täitma täiskasvanutega sarnaseid rolle ja kohustusi, ilma et nad oskaksid nendega toime tulla, mille tulemuseks võib olla kuritegelik käitumine. Sotsiaalne tugi ja sotsiaalsed psühholoogilised ressursid on sellel perioodil väga olulised, et täiskasvanuks saamise teekond oleks sujuv. Kohanemisvõimetu käitumisega noorte puhul on leitud, et pere majanduslik ja emotsionaalne kontekst on noore täiskasvanueas identiteedi kujunemisel oluline (Benson *et al.*, 2011). Intervjueeritavad kasvasid mingis vaates suureks väga kiiresti – oldi iseseisvad, õõbiti kodust eemal, teeniti raha ja veedeti aega koos sõprade ja tuttavatega, kuigi noored oleksid pidanud veetma aega vanematega, elama kodus ja käima koolis. Noortel puudus tugivõrgustik ja võimalus olla toetatud, kuigi nad avaldasid vastumeelsust abi vastuvõtmise suhtes ning selle asemel õpiti iseseisvalt käitumismalle, et iseendaga toime tulla ja kuuluvustunnet tunda.

Vaesus, kolimine, füüsilise vägivalda nägemine/kogemine, lastekodu, rasked sündmused ja vähene koosoldud aeg (vanemad pidevalt tööl, omavahelise suhtluse puudumine) iseloomustasid intervjueeritavate lapsepõlve rohkem kui positiivsed mõtted oma kasvukeskkonna kohta. Nendel noortel, kelle peresuhted olid valdavalt head, meenutasid mitmeid rõõmsaid hetki, isegi kui neid oli vähe. Intervjueeritavad pidasid perekonda tähtsaks enamasti ka siis, kui välja oli tuua ainult negatiivseid mälestusi. Praegusel hetkel on noorte jaoks tegu küll minevikuga, kuid siiski olemasolevate mälestuste ja kogemustega, millega neil ei ole olnud võimalik psühhosotsiaalsel tasandil – näiteks koos perekonnaga – erinevatel põhjustel tegeleda (nt perekonna vähene huvi, lastekodu taust, erikooli suunamine). Olles mitmendat korda kriminaalhooldusel või vanglas, on need mõtted jäänud noorte jaoks lahendamata ja selgituseta. Selle jaoks on oluline rakendada ja arendada juhtumikorralduse mudeleid, koolitada spetsialiste ning noortele mõeldud lähenemisi üle kogu Eesti – traumakeskne lähenemine, STEP ja MDFT jne (Justiitsministeerium, 2021). Nende abil oleks võimalik varasemaid kogemusi lahti harutada, et noore vaimne pool minevikus kogetuga saaks võimestatud. Sõprus, kuuluvustunne ja koos toime pandud kuriteod lükkasid nad üha enam vanemate vaateväljast mujale tähelepanu otsima. Perekonna puudulik toetus, majanduslik olukord ja probleemid koolis kujundasid noorte jaoks gängikultuuri, kus eakaaslaste autoriteet saab domineerivaks (Gottfredson *et al.*, 1991). Intervjueeritavate jaoks on sõbrad tähtsal kohal ning seda ka peale taipamist, et vanglasse sattumise üheks osaks oli läbikäimine halbade tuttavatega. Noored, kellel esineb oht sattuda kuritegelikku tegevusse, leiavad jõukudest omaks võttu, sõprust, identiteeditunnet ning subkultuur on mehhanism, mis aitab kaasa kuritegevusele – kuidas tegusid toime panna, luuakse eeskujud ja grupid (Braithwaite, 1989).

Veel on oluline välja tuua, et üksikisikud kohanevad hälbiva subkultuuriga, kui nende kriminaalsed kontaktid ületavad nende mittekuritegelikke kontakte, sest selliselt on soodsamad tingimused võtta omaks kuritegeliku sõpruskonna kombed (Conner, 2009). Need aspektid olid intervjuudes läbivad. Sõprade teemal esines ka positiivseid hoiakuid, nt koos spordi tegemine. Vangistuse jooksul võis olukord jääda samaks – kokkupuude endiste sõpradega ning perekonna vähene tähelepanu.

Kuritegusid ei panda koos toime tingimata sõprade pärast, vaid püüdlusena ühiskonda sulanduda, näiteks pürgida majandusliku heaoluni (narkootikumide vahendamine, vargused) (Thompson, 2016). Sellist olukorda, kus halbade sõpradest saab perekond, on raske ümber pöörata nii enne kui ka pärast justitssüsteemi sattumist. Kuritegude vähendamist saab alustada küll teisest otsast, mis puudutab rangemaid heidutusmeetmeid karistuse kujul (University of Glasgow, 2006), aga see ei vähendaks õigusrikkumistega tekkivaid kulusid. Positiivsete suhete toetamine, nende leidmine ja hoidmine on olulised oskused täiskasvanuks saamise teel, kuid selle saavutamiseks häid välja töötatud meetodeid ei ole. Positiivsete suhete arendamine vanglateskkonnas on keeruline, mille tõttu võiks kaaluda muude karistusformaate kasutamist, et side ühiskonnaga nii olulisel määral ei katkeks ja tugivõrgustikku saaks laiendada või leida viisid nende arendamiseks vanglas. Konkreetseid välja töötatud meetodid (sh enne vangistust ja vangistuse ajal) positiivse suhtlusringkonna ellu kutsumiseks ja vanemlike oskuste arendamiseks on Eestis puudulikud.

Noorte kuritegevus on mitmetahuline probleem, kuid selle kordumine toob kaasa enamasti raskemad kuriteod, nt vägivalda esinemise. Teoreetilises vaates on üldistavalt võimalik välja tuua, et raskeid õigusrikkumisi toime pannud noored on multiprobleemsed seda nii käitumiselt kui psühholoogiliselt: probleemid lapsepõlves, sealhulgas agressiivsus, riskivalmidus, hüperaktiivsus, impulsiivsus, madal intelligentsus ja madalad tulemused koolis. Neist tugevaim ennustaja on noore agressiivsus (Loeber *et al.*, 2003). Ennetustöö on siinjuures hiljaks jäänud ning sekkumismeetmed peaksid arvestama mitmetahulisi probleeme noore elus, perekonnas ja ühiskonnas. Intervjuudest selgus, et õigusrikkumiste vahepeal ei muutunud noorte eludes, perekonnas ja koolis midagi peale karistuste pikenede üha raskemate kuritegude eest – isegi kui puututi kokku kriminaalhoolduse, vangla või politseiga.

Korduvvangistatud noorte puhul on ühelt poolt tegu tavaliste noorukitega, kellel on elus samad mõtted, soovid ja unistused nagu kõigil, kuid teisalt on juba lapsepõlves kogunud perekondlikke raskusi, rääkimata kokkupuudetest politsei, kriminaalhoolduse ja vanglaga. Tõrjutuse kogemine suureneb noore puhul vanemaks saades, kui on juba avaldunud vägivaldne käitumine ja vaenulikkus. Selleks ajaks võib noor olla agressiivne ja tõrjutud nii täiskasvanute kui ka eakaaslaste poolt (Loeber & Farrington,

2001). Intervjueeritavad tõid välja, et neil puudus oskus enda muredega toime tulla ning tulevikus paistab olevat neid veelgi (majanduslik kindlus, perekonnasuhted, harridustee jätkamine, elu- ja töökoht). Seda tulenevalt enda minevikust kui ka seetõttu, et oskus toime tulla uute olukordadega on madal, kuigi neilt eeldatakse, et nad on nagu enamik tavalisi noori, kelle elukaar on sujunud tavapäraselt. Enamikule nendest esmastest muredest on pakkuda teenus – Eesti Töötukassa, riiklik majutus- ja tugiisikuteenus, sõltuvusnõustamine jne. Siiski ei näe nad ise neid alati variantidena, sest kogemus ja usaldus puuduvad, sh on enesekindlus enda edusse madal. Esimesena põrkutakse stigmatiseerimise otsa – tööandjad ei soovi end siduda. Teiseks on perekonnaga suhted jahedad ning elukohta tuleb otsida mujalt, aga riiklik teenus tundub nende jaoks olevat imelik ja vastumeelne. Kolmandaks ei tea noor, milline eriala kutsekoolis meeldida võiks, lisaks ei tundu võimalik õppida ja töötada korraga ning töötamine seatakse kõige ees prioriteediks.

Mida see võib peegeldada? Noorte individuaalseid riskitegureid defineeritakse kui indiviidi füüsilisi, emotsionaalseid, kognitiivseid ja sotsiaalseid omadusi teatud ajahetkel, mis võivad olla geneetiliste ja keskkondlike tegurite tulem (Edovald, 2005). Kuigi sageli nähakse noore halvas käitumises väheseid külgi, mõjutavad seda mitmed tegurid, mis avalduvad erinevas eas. Noor ei ole probleemide lahendamisega kokku puutunud ja oskused igapäevaeluga toimetulekuks on madalad (eeskujude puudumine, vanemlik madal toetus, katkenud koolitee, vangistus), kuid ühiskonna ootused talle on kõrged. Tugevaid seoseid on täheldatud probleemse käitumise, madala küpsuse ja vanema subjektiivse vanuse vahel. Kohanemisvõimetu käitumisega noorte puhul on leitud, et pere majanduslik ja emotsionaalne kontekst on noore identiteedi kujunemisel täiskasvanueas oluline (Benson *et al.*, 2011). Vanuse poolest on intervjueeritavad vanglast vabanedes täiskasvanud, aga on omaette küsimus, kas õigusrikkumistega pahuksis olnud noor on saanud vajalikud oskused, et selles raamistikus hakkama saada.

Varasemalt kujunes noorukite normiteadvus vastavalt olukorrale ning otsused sündisid vastavalt nende käitumismallide järgi, mis on talle tuttavad (Kaugija, 2006). Sama toob välja ka Mertoni pingeteooria, mille kohaselt satub inimene kuritegelikule teele, kui tal ei ole enam alles õiguskuulekaid vahendeid ja võimalusi, et saavutada ühiskonnas olevaid norme ja eesmärke. Mõned pöörduvad eesmärgi saavutamiseks kuritegevuse poole, sest tulemuse ja eesmärgi vahel on konflikt. Intervjuud tõid välja, et kuritegelik teekond algas nii mõnelgi korral just enda vajaduste esile seadmise tõttu, teadvustades seejuures, et selline käitumisviis on vale, aga toob kaasa enda jaoks positiivse lahenduse ning boonuse eakaaslaste tunnustuse.

Siinkohal mängivad rolli noore individuaalsed omadused. Gottfredson ja Hirschi (1990) teooria kohaselt määrab inimese käitumise enesekontroll. Madal enesekontroll viitab hälbiva käitumise riskile. Autorite arvates suudavad isikud, kellel on kõrge enesekontrolli tase, panna vastu kohestele võimalustele, mis seonduvad kuritegeliku käitumisega. Intervjuude põhjal on võimalik välja tuua, et noored on teadlikud enda käitumisest ja suures pildis panevad kuritegusid toime mingi vajaduse rahuldamiseks, mis ei tähenda head enesekontrolli, sest nad näevad oma tegudes kiiret kasu ning sageli kordavad neidsamu võtteid, mille tõttu nad uuesti vanglasse või kriminaalhooldusele satuvad. Väga oluline oleks arendada noore individuaalseid ja igapäevaseid oskuseid – selliselt võivad ka väljatöötatud sekkumised paremini mõjuda, sest vajaduse ja teo vahel tekivad seosed ning alternatiivsed käitumisviisid.

Tänapäevases maailmas tuleb arvesse võtta, et püüd isiklike hüvede, ühiskonna heakskiidu ja sotsiaalse identiteedi saavutamise saavad vahendeid valimata eesmärgiks (Thomson, 2017). See täiendab asjaolu, et noored on omandanud varasemalt teatavad käitumismaneerid, kus enda huvid seatakse kõrgemale, seda olenemata tegevuse kuritegelikust komponendist.

Ühiskonnas aktsepteeritud rollide õpetamine on keeruline, seda eriti vanglateskonnas, kus osaliselt saavad nad nendele käitumismallidele veelgi eeskujuga. Vanglas olevad noored peegeldasid mõtteviisi, kus nad elavad päev korruga ning argipäevased mured on pausil – elu käib rutiini ja kindla ajakava järgi. Neid oskuseid oleks võimalik ühiskonnast isoleeritult arendada, et igapäevaellu naasmine oleks valutum ja abi leidmine loomulik protsess.

Vanglas on perega suhtlemine soodustatud, aga tuleks mõelda ka muudele kanalitele perekonnaga suhtlemiseks (veebikanalid) või pikendada nende visiite, sest ööpäeva või viie tunni pikkune kodukülastus ei ole piisav. Lisaks võiks pakkuda peredele selle aja jooksul ka tegevusi (toidu valmistamine, töötoad ehk igapäevaste oskuste arendamine), et see aeg noore ja tema pere jaoks veel väärtuslikum oleks. Need noored, kellel perekonnaga side puudub, vajaksid alternatiivi, et ka neil oleks vaheldust ja võimalust kogeda suhtlust väljastpoolt vanglat. Vanglas meeldisid noortele perekohtumised (võis juhtuda, et pere ei olnud huvitatud kohtumistest, kuna vangla asus kaugel, st noored ei kanna vangistust oma elukoha lähedal). Riiklikul tasandil on olemas meetmed ja õigusnormid, et sekkuda perekonna ja lapse ellu juba enne tõsisemate probleemide tekkimist, nt kohalik omavalitsus.

Noored ise soovisid nn tuleviku harjutamiseks suunduda enne vabanemist avavanglasse, kus on veidi vabam režiim, seal on võimalik tööl käia, iseseisvalt kasutada ja tundma õppida teenuseid Eesti Töötukassas, kohalikus omavalitsuses jne. Teine pool

argielu probleemidest on emotsionaalse küpsuse saavutamine. Intervjueeritavad on välja toonud, et vanglas on võimalusi enda arendamiseks, kuid ka palju aega, et teha mitte midagi. Olgugi et vanglas on olemas noortele mõeldud eraldi ruumid ja sotsiaalprogrammid, on suur osa neist samad, mida pakutakse täiskasvanutele. Lisaks ei ole paljud seal töötavad ametnikud spetsialiseerunud noortega tegelemisele ja kohati on mõned ametikohad täitmata (nt huvijuht, psühholoog). Samuti ei ole ruumides piisavalt neile meeldivaid elemente – spordivahendid, telefonid, muusika ja muid huvitegevusi. Siinkohal on tähtis välja tuua, et vangistuses peetakse nooreks isikut, kes on kuni 21 aastat vana, kuigi teoreetiliselt vaates toimub täiskasvanuks saamine umbes 30. eluaastani (Benson *et al.*, 2011). Seega võib noor vajada tuge ja süstematiseeritud sekkumisi selles, et olla täiskasvanu rollile vangistusest vabanes vastavam. Noortekeskne lähenemine ja taasühiskonnastamise soodustamine laialdasemate tegevuste toel noortevanglas peaks paiknema täiskasvanute osakondadest eemal ning meenutama rohkem igapäevaelu tingimusi kui vanglat. Stressivaba õhkkonna loomine oli intervjueeritavate jaoks oluline aspekt, mis ennetaks omavahelisi konflikte ja soodustaks üksteisemõistmist ametnikega. Bishop, Frazier ja Winner (1996) leidsid, et vanglateskkond on disainitud täiskasvanute karistamiseks ning ei toeta noore psühholoogilist arengut, sest seal tekivad traumad ning vaimne tervis saab kahjustatud. Noortele mõeldud teenused nii vanglas kui ka kriminaalhooldusel peavad olema individuaalselt nende vajadustele suunatud ja valmistama neid ette nii igapäevategevusteks kui ka toimetulekuks keeruliste situatsioonidega tulenevalt varasematest probleemidest, nt sõltuvus, agressiivsus, halb probleemilahendusoskus jne. Muuhulgas avaldasid noored ise soovi saada kogemusnõustamist, et suhelda sarnase taustaga inimestega ja mõtestada sotsiaalprogramme/nõustamist enda jaoks lahti. See muudaks sekkumise personaliseeritumaks ja näitaks häid eeskujusid ning kujundaks uut nägemust abi otsimisest.

Teine probleem, mis intervjuudes nähtus, puudutas seda, et igasuguste teenuste ja sekkumiste osas ollakse ükskõiksed – rääkimata sellest, et abi küsimine ja vastuvõtmine tundusid noorte jaoks mõttetud. Halvad kogemused teenusepakujatega peletasid noored tulevikus abi küsimisest (nt Eesti Töötukassa). Intervjueeritavad pidasid lihtsamaks ise hakkama saada. Noorteni jõudmiseks on vaja lähenemisi, mis neid kõnetaks – individuaalsus, anonüümsus, tagajärgede selgus, selgem arusaam rollijaotusest. Hetkel on noorel kinnises asutuses otsustusvõime piiratud, sest kõik on tema eest planeeritud ja paika pandud, mille tõttu tekib ka vastumeelsus kohustuslike teenuste vastu, ent see peegeldub ka väljapoole. Iseseisvas elus tahab noor ise hakkama saada ning keegi ei sunni teda teenuseid kasutama, kuigi ta võib seda vajada. Samas puudub teadmine, mida tähendab teenuse tarbimine – selle head küljed, enda vastutus jne. Noor vajab seda kogemust, sh ka vanglas. Kriminaalhooldus on olnud

etapp iga intervjueeritava elus. See periood ei lõppenud ühegi noore jaoks edukalt. Miks? Põhiliselt ei mõistnud noored kriminaalhoolduse olemust ja protsessi, mis pani nad otsima viise, kuidas kohustustest kõrvale pöigelda. Kriminaalhoolduse tingimuste rikkumise tagajärgede ees hirmu ei ole. Valdavalt keskenduti kriminaalhoolduse ajal programmidesse suunamisele, haridus- ja tööellu suunamisele, kohustuslikule registreerimisele. Steinberg *et al.* (2004) viitab, et noorte psühhosotsiaalseid vajadusi sageli teenuste väljatöötamisel arvesse ei võeta, vaid jätkuvalt on fookus karistustel ja haridus- ja tööelu hõlbustamisel. Näiteks jääb perekonna roll tagaplaanile, sest tegu peaks justkui olema täiskasvanud inimesega, kes saab igapäevaelus ise hakkama. Oluline on märgata, et toetavad head perspektiivid sõltuvusest hoidumist, sest elukeskkond, sõbrad ja konfliktid võivad mõjutada ainete tarvitamise jätkamist, sest jätkuvad halvad suhted suurendavad ohtu jätkata kriminaalset käitumist. Perekonna mõju peaks vangistuse või kriminaalhoolduse vältel suurenema, mis peaks kooskõlas olema ka noore enda arengusammudega (Mowen & Boman, 2018).

Välja saab tuua, et töö perekonna endaga või perekonnast tulenevate probleemidega on üks osa võrgustikutööst. Samas on vaja leida alternatiivid perekeskkonnale. Intervjueeritavad tunnevad, et vanemate roll vangistuses olles väheneb ja püüd iseseisva elu poole on olulisem. Perekond võib olla jätkuvalt problemaatiline ja pigem olla negatiivseks impulsiks edasiste valikute tegemisel, nt alkoholism, vägivaldsed kasu- vanemad jne. Seetõttu on noore individuaalsete soovide ja perekonna rolliga oluline olla spetsialistidel tuttav ja seda vajadusel professionaalse sekkumise teel mõjutada.

Omakorda on oluline, et noor mõistaks, millised suhted ja teguviisid on tema jaoks positiivsed ja toetavad, et õigusrikkumistest hoiduda. Näiteks mõtestab ja analüüsib kokkupuuteid perevägivaldaga või kaassõltuvusega. Intervjueeritavatel ei toimunud õigusrikkumiste vahepeal enamasti seltskonna, keskkonna või eluviisi muutust; seda samamoodi ka peale vangistust. Mida lähemal on noor igapäevaelule, seda suurem on võimalus kogeda uusi olukordi ja proovida neid ise lahendada ja ära tunda. Naastes oma tavapärasesse ellu, kus viibiti enne vangistust, on suur risk jätkata sealt, kust probleemid alguse said. Muuhulgas ei ole tekkinud sidet sotsiaalhoolekande süsteemiga.

Intervjueeritavad on vabaduses kogenud hetki, kus töökohad, koolid, trennid ei soovinud (endisi) kurjategijaid enda kollektiivides näha. Näiteks kooli vahetades võis isegi alaealisena olla raske leida toetavat koolikeskkonda, sest keegi ei soovi tegeleda probleemse õpilasega. Kui noorel on vähe sotsiaalseid sidemeid ühiskonnaga, siis on tal raske taluda ka stigmatiseerimist ning taasühiskonnastamine on raskendatud (Braithwaite, 1989). Sekkumisviise siinkohal tegelikult ei ole ja loeb üleüldine

ühiskondlik mõtteviis ning poliitika kujundamisest üksinda ei piisa. Vastutus on haju-
tatud ning noor peab suuresti ise leidma võimalusi kogukonda integreeruda.

KOKKUVÕTE

Eeltoodud teemade kohta saab intervjuudes kõlanu põhjal teha üldistused, mis on ka kirjanduses levinud: muutlik ja traumaatiline kasvukeskkond, lapsepõlves kogetud hoolimatus, perekonna majanduslikud probleemid, perekonna lagunemine, rasked sündmused ja kinnised suhted. Teooriad, mis puudutavad lapse probleemide süvenemist ja hälbiva käitumise tegurite suurenemist ajas, vastavad reaalsusele; samuti on perekonna rolli puudulikkus ja halbade sõprade tekkimine kiirendanud teed kuritegudeni. Sõprusringkonna suurenemine, üha aktiivsem ajaveetmine väljaspool kodu ja tunnustusvajaduse tekkimine viivad lähemale õigusrikkumistele. Selles olukorras ennetus- ja jätkutoeks meetodid puuduvad, kuid perekonnasuhete tugevdamise poolelt oleksid teoreetiliselt pakutavad teenused olemas.

Intervjuude käigus selgus, et noored on olnud suures plaanis kogu teekonnal üksinda. Üksinda selles vaates, et nende eludes olid õigusrikkumise taustaga sõbrad, narkootikumid ja alkohol ning vanemad ja kool, kes olid selles olukorras kõrvaltvaatajaks. Samas ei ole nad ise tundnud ennast abivajajaina, sest nad enda hinnangul leidnud viisi endale sobivama keskkonna loomiseks, milles ei olnud rolli perekonnal, koolil või tööl. Tarvis on leida viisid muuta nende sisseharjunud mustrite murdmiseks – suhtumine ja hoiakud ühiskonda, institutsioonidesse jne.

Kindlasti ei ole riik olnud noorte õigusrikkujate ennetus- ja jätkutoel ükskõikne ja on välja töötanud programme, mudeleid ja teenuseid. Uurimistulemuste kohaselt jäid teenused siiski nende noorte elust kõrvale ning neist vaid üksikud said enne vanglasse sattumist tõdeda, et olid osalenud mõnes kriminaalhoolduse programmis või käinud Eesti Töötukassas, sõltuvusnõustamisel jne. See oli tingitud väga erinevatest põhjustest – asukoht, suunamise puudumine, huvi puudus.

Samas selgus, et võimalikke sekkumist vajavaid probleeme esines nende elus juba lapsepõlves, nt vägivaldne pereliige, õpiraskused, aga need mured jäid siis lahenduseta ja lõppesid kriminaalse karjääri alustamisega. Niisamuti jäid sellel teel abita ka noorte perekonnad. Vanglas on teoreetiliselt võimalik lõpetada kool, osaleda pereteraapias, omandada uus eriala või arutada sotsiaalprogrammides oma õigusrikkumisi.

Teiselt poolt tõid noored välja, et ühte ja sama sotsiaalprogrammi on läbitud mitmel korral, vanglas on enamik aega sisustamata ja keskkond väga piirav. Selliselt jääb

mulje, et taasühiskonnastamise mõju jääb noorte jaoks lühikeseks nii enne vangistust kui ka selle ajal, sest intervjueeritavad on multiprobleemsed, ning püüda juba vanglasse sattudes lahendada aastaid kestnud probleeme on keeruline, sest need hõlmavad kooli, vaimset tervist, perekonda jne. Noored on arvamusel, et neile suunatud tegevused peavad olema personaalsed ja läbi viidud usaldusväärse inimese poolt, et oleks võimalik jagada kõiki probleeme, mitte pelgalt kuriteoga seotud teemasid. Neile kohandatud vanglateskkond vajab muutust ning pakutavad sekkumised individuaalsemat lähenemist ja võimalust olla ka kinnises keskkonnas iseseisvam teenuse valikul. Lisaks on vaja tuua vanglasse rohkem igapäevaelu oskusi toetavaid tegevusi ja prosotsiaalset suhtlemist, mis võimestaks noore positiivseid omadusi. Püsihobide pakkumine oleks samuti üks aspekt, mida kinnises keskkonnas arendada (spordi- ja lugemisvõimalused, huvi tehnoloogia vastu jms). Peretöö olemus osutus oluliseks mitmest vaatest – ka see vajab eraldi arendamist, et see oleks kestev ja väljapoole vaatav, st ettevalmistus vabanemiseks, kus pere roll on noore jaoks selge ja mittekahjustav.

Intervjuude ja kirjanduse kõrvutamisel saab välja tuua, et noorte jaoks on oluline lahti mõtestada kõik teenused alates kriminaalhooldusest ja lõpetades riigi välja töötatud võimalustega. Lisaks mõelda läbi pakutavate programmide sisu ja viis, kuidas see noorele oluliseks ja arusaadavaks muuta. Kriminaalhoolduse roll noore jaoks peab muutuma olulisemaks, et neil oleks vastutus ja tajutav kasutegur.

Vähemtähtis ei ole ka nende individuaalsete omaduste arvestamine ja nende arendamine pideva suhtlemise ja füüsilise keskkonna mugavamaks muutmise toel. Positiivse vaatenähtena vanglast tõid noored välja avavanglasse paigutamise, sest see on oluliseks vaheetapiks, mille toetamine võiks tuua häid tagajärgi just läbi võimaluse õppida ja harjutada iseseisvamat toimetulekut. Eriti efektiivne võiks avavangla olla selliselt, kui kogu protsessi on kaasatud perekond ja tulevane võrgustik või isegi kogukond. Vahendid kogukonna ja üleüldiselt ühiskonnaga sideme tekkimiseks on väga piiratud ja arendamata. Muuhulgas ei saa noor vanglas iseseisvamaks, ei leia eeskujusid ega arenda uusi rolle, millesse ta peale vabanemist paratamatult satub. Prioriteediks ei peaks olema noorte kooli ja tööle suunamine, vaid hoopis emotsioonide ja individuaalsete omaduste võimestamine, et ühiskonda naasmine oleks edukam.

Õigusrikkumisi toime pannes toimisid noored vastavalt õpitud käitumisnormidele. Nende endi hinnangul saavad suurimateks takistusteks töökoha leidmine ja sõltuvusega tegelemine, mis on tegelikult kaks keerulist probleemi – töökoha otsimine endise kriminaalina seab teatud piirid ning tagasilangus sõltuvusse võib olla ainult väikeste hetkede küsimus, kui noorel puudub tugivõrgustik. Seda peegeldavad korduvad rikkumised ka peale karistada saamist, sest suures osas keskendutakse riskiteemadele, nt

sõltuvus, töötamine ja madal haridustase, kuid mitte uute käitumismustrite harjutamine, proovile panek.

Uuring annab ülevaate noorte enda kogetust, sellest, mis omab nende jaoks olulist väärtust, millised on kokkupuuted erinevate sekkumistega, mis neid ei motiveeri jne. See annab võimaluse arendada meetodeid noorte keskselt, et koostöö oleks üksteist austav ja kasulik. Uuringu piirangutena saab välja tuua valimi ühekülgsuse, sest suure lisaväärtuse oleks andnud ka praegu kriminaalhooldusel viibivad noored, kelle kogemust arvesse võtta. Noorte kogemusi oleks edaspidi võimalik kõrvutada ka eri andmebaasidega, et intervjuude tulemusi valideerida.

KERTU KÜLAOTS

Viru Vangla viienda üksuse juht

E-post: kertu.kylaots@just.ee

Kertu Külaots töötab vanglateenistuses alates 2015. aastast. Kõrghariduse omandas ta aastal 2023 Tallinna Ülikoolis sotsioloogia erialal. Varasemalt on ta lõpetanud Justiitskolledžis korrektsiooni eriala. Külaots on töötanud Justiitsministeeriumi vanglate osakonna taasühiskonnastamise talituse nõunikuna. Vanglate osakonnas oli tema peamiseks valdkonnaks kinnipeetavate hariduse, riigikeele ja tööhõive teemad, lisaks hõivetegevuse laiendamine. Taasühiskonnastamise talituse oluline roll on tagada kinnipeetavate taasühiskonnastavate tegevuste toimimine ja võrgustiku loomine, et karistuse kandmise järel oleks kinnipeetavatel ühiskonnas kergem toime tulla. Viru Vanglas on Külaotsa eesmärgiks tulemusüksuse järelevalve ja taasühiskonnastamise elluviimine.

KASUTATUD ALLIKAD

- Aljas, A., 2016. *Alaealise õigusrikkuja ja tema vanema kogemus rehabilitatsiooniteenusest MTÜ Papaver näitel*. Tallinn. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.etera.ee/zoom/27296/view?page=1&p=separate&search=k%C3%A4du%20aama&tool=search&view=0,723,2481,2785> [Kasutatud 8.03.2022].
- Benson, J. E. & Elder, Jr., G. H., 2011. Young adult identities and their pathways: a developmental and life course model. *Developmental psychology*, 47(6), pp. 1646–1657.
- Braithwaite, J., 1989. *Crime, shame and reintegration*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Conner, B. T., Stein, J. A., & Longshore, D., 2009. Examining self-control as a multidimensional predictor of crime and drug use in adolescents with criminal histories. *The journal of behavioral health services & research*, 36(2), pp. 137–149.
- Cooper, J. G., 2008. *Youth Gangs: Causes, Violence And Interventions*. New York: Nova Science Publishers.
- Edovald, T., 2005. *Ülevaade alaealiste kuritegevuse vähendamise strateegiatest ja programmidest maailmas*. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.kriminaalpoliitika.ee/et/ulevaade-alaealiste-kuritegevuse-vahendamisestrategie-test-ja-programmidest-maailmas-0> [Kasutatud 10.03.2022].
- Gottfredson, D. C., McNeil, III, R. J. & Gottfredson, G. D., 1991. Social Area Influences on Delinquency: A Multilevel Analysis. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 28(2), pp. 197–226.
- Howell, J. C., Krisberg, B., Hawkins, D. J. & Wilson, J. J., 1995. *Serious, Violent, and Chronic Juvenile Offenders*. Thousand Oaks: Sage.
- Justiitsministeerium, 2019. Vanglast vabanenute retsidiivsus Eestis ja Soomes. Kriminaalpoliitika analüüs. [Võrgumaterjal] Leitav: https://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/vanglast_vabanenute_retsidiivsus_eestis_ja_soomes.pdf [Kasutatud 3.03.2022].
- Justiitsministeerium, 2021. Noorte õigusrikkujate uuringu kokkuvõte. [Võrgumaterjal] Leitav: https://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/jum_2021._noorte_oigusrikkujate_uuringute_kokkuvote.pdf [Kasutatud 8.03.2022].
- Lagerspetz, M., 2017. *Ühiskonna uurimise meetodid. Sissejuhatus ja väljajuhatus*. Tallinn: TLÜ Kirjastus.
- Loeber, R., & Farrington, D. P., 2001. *Child delinquents: development, intervention, and service needs*. Thousand Oaks: Sage.

- Loeber, R., Farrington D. P. & Petechuk D., 2003. Child Delinquency: Early Intervention and Prevention. *U.S. Department of Justice*, May 2003. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.ojp.gov/pdffiles1/ojdp/186162.pdf> [Kasutatud 5.03.2022].
- Markina, A. ja Šahverdov-Žarkovski, B., 2007. *Eesti alaealiste hälbiv käitumine*. Tallinn: Justiitsministeerium. [Võrgumaterjal] Leitav: https://www.kriminaalpoliitika.ee/sites/krimipoliitika/files/elfinder/dokumendid/5._eesti_alaealiste_halbiv_kaitumine.pdf [Kasutatud 5.03.2022].
- Melis, G. & Keating, A., 2017. Youth attitudes towards their future: the role of resources, agency and perception of hard work. *Journal of Applied Youth Studies*, 5, pp. 1–18.
- Mowen, T. J. & Boman, J.H., 2018. The Criminogenic Influence of Family on Substance Use During Reentry: A Life-Course Perspective on Between Individual Differences and Within Individual Changes. *Justice Q.*, 36(5), pp. 841–869.
- Piho, K., 2020. *Kinnisesse lasteasutusse paigutamise*. Kohtupraktika analüüs. Tartu: Riigikohus. [Võrgumaterjal] Leitav: https://www.riigikohus.ee/sites/default/files/analyys/Kinnine_lasteasutus.pdf [Kasutatud 5.03.2022].
- Steinberg, L., Chung, H. L. & Little, M., 2004. Reentry of Young Offenders from the Justice System: A Developmental Perspective. *Youth Violence and Juvenile Justice*, Jan 1, 2(1), p. 21.
- Thomson, K., 2017. Definitions of key terms for the five basic sociological perspectives – Functionalism, Marxism, Feminism, Social Action Theory and Postmodernism. *ReviseSociology.com*, 15th of November. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://revisesociology.com/2017/04/04/sociological-perspectives-key-concepts/> [Kasutatud 7.03.2022]
- University of Glasgow: The Scottish Centre for crime and justice research, 2006. *Theories and causes of crime*. [Võrgumaterjal] Leitav: <https://www.sccjr.ac.uk/wp-content/uploads/2016/02/SCCJR-Causes-of-Crime.pdf> [Kasutatud 12.03.2022].
- Wasserman, G. A., Keenan, K., Tremblay R. E., Coie, J. D., Herrenkohl, T. I., Loeber, R. & Petechuk, D., 2003. Risk and Protective Factors of Child Delinquency. *U. S. Department of Justice*, April 2003. [Võrgumaterjal] Leitav: https://www.researchgate.net/publication/237757456_Risk_and_Protective_Factors_of_Child_Delinquency [Kasutatud 20.04.2022].
- Wolff, K. T., Baglivio, M.T., Intravia, J., Greenwald, M. A. & Epps, N., 2017. The Mobility of Youth in the Justice System: Implications for Recidivism. *Journal of Youth Adolescence*, 46, pp. 1371–1393.